

Тема 3. Становлення державного суверенітету України як результат громадсько-політичного консенсусу

У Декларації про державний суверенітет України йдеться про те, що Українська держава утворилася «на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення». В Акті проголошення державної незалежності України відзначено, що Українська держава утворюється, «продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні» та «виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами».

Маємо констатувати, що утвердження принципу національно-державного самовизначення великою мірою залежало не лише від боротьби громадянського суспільства, але й від готовності правлячих еліт усвідомити та підтримати відповідну політику. Зацікавленість у реалізації права на національно-державне самовизначення виявляли не лише сили національно-демократичного спрямування, не лише жертви тоталітарного режиму, і не лише молоде, далеке від ідеалів комунізму покоління громадян, але й республіканські еліти, прагматично налаштовані номенклатурники, функціонери, які в ухваленні Акта проголошення незалежності України вбачали можливість позбутися партійних обмежень та повною мірою скористатися накопиченими наявними ресурсами. Усередині цієї когорти відбувалися суттєві світоглядні та структурні трансформації, що, зокрема, виявилися у тенденціях демократизації, реформування, деідеологізації, децентралізації, департизації.

Принципово важливим для розуміння сутності й особливостей тогочасної української політичної ситуації має бути визнання того, що влада не перейшла від одних до інших політичних груп чи контреліти. На початку 1990-х рр. керівні позиції зайняли не просто колишні «комуністи», а так звані «комуністи-реформатори» – представники тієї частини радянської номенклатури, які «вчасно» відчули безсилля радянської влади і перефарбувалися в демократичні кольори. Історик С. Кульчицький так описує цей процес: «Щоб насправді

відділитися від Росії, треба було ідентифікувати незалежну Україну з антикомуністичною УНР. Тому суверен-комуністи в оточенні Л. Кравчука перехопили у націонал-демократів їхні гасла разом з політичними діями, яких спокусила влада... Частина компартійно-радянської номенклатури, користуючись прихованим «золотом партії» або винятковим становищем у господарських структурах, започаткувала невеликий, але впливовий прошарок банкірів, президентів фінансових компаній».

Як зазначає Ю. Шайгородський, «замкнена суспільна група, що прагнула зберегти свою відокремленість і привілеї, «нова» владна каста намагалися приховати свій етатизм через зміну дискурсу й системи лінгвістичних ознак. Перебуваючи у глибокій внутрішній опозиції до принципів демократії і політичного плюралізму, колишні «комуністи-номенклатурщики» почали використовувати ліберально-демократичну риторичку». Більшість таких «еліт» цілком усвідомлювала потужний потенціал збагачення за умов самостійності республіки. У своїх спогадах, опублікованих у 1993 р., В. Масол, голова Ради Міністрів УРСР (1987–1990 рр.) зазначає: «...Україна з повним правом може бути віднесена до числа розвинутих держав не тільки Європи, але й всього світу. Основу її могутності, економічного і політичного суверенітету складають традиційні базові галузі індустрії – вугільна промисловість, чорна та кольорова металургія, а також електроенергетика, хімія і нафтохімія, багатогалузеве машинобудівництво і металообробка, сучасне приладобудівництво, електроніка і радіоелектроніка, промисловість будівельних матеріалів, усі види транспорту, потужний науковий комплекс».

Такий потенціал викликав особливе захоплення і одночасно занепокоєння на тлі системної кризи радянського режиму, що засвідчувала органічну неспроможність системи адекватно відповідати на виклики часу, утримувати колосальний військово-промисловий комплекс і одночасно – забезпечувати добробут населення, наближувати освіту та науку до вимог науково-технічної революції тощо. За нових умов на республіканському рівні не спрацьовували і традиційні для тоталітарного суспільства важелі політичного впливу – терор, пропаганда, використання економічної залежності кожного громадянина від

держави. Єдино можливим виходом із соціально-політичної кризи та хронічних проблем економіки вбачався новий реформаторський курс М. Горбачова. До того ж, ініціатор Перебудови приваблював небаченими раніше серед представників політичного класу рисами: людяністю, відкритістю до спілкування, зовнішньою простотою, реформаторським налаштуванням, умінням озвучувати актуальні проблеми, жорсткою критикою злочинів тоталітаризму. У всіх цих якостях чимало громадян вбачали нові можливості суспільного розвитку та перспективи самовизначення. Найперше, партійне керівництво намагалося використати цей потенціал для зміцнення дисципліни і прискорення економічних темпів розвитку, що вже невдовзі переросло у кардинальні суспільно-політичні вимоги і практично неконтрольовані зміни.

Нова ідеологія і стратегія реформ передбачала: творення демократичної системи соціалізму, в якій проголошувалася всеохоплююча демократизація; сутнісно – поєднання комуністичної, соціалістичної і соціал-демократичної доктрин самовизначення; впровадження безпосереднього управління трудящих у виробничі відносини, державну владу, законотворчість; відмову від командно-адміністративної системи, яка гальмувала економічні реформи; здійснення радикальних економічних перетворень; створення правової держави, головна роль у становленні якої надавалася політичній реформі; чіткий розподіл обов'язків між партійними органами і радами; уведення посади Президента СРСР; проведення виборів народних депутатів на альтернативній основі.

Той час В. Масол пізніше опише як «унікальний шанс – порвавши з практикою тоталітаризму, демонтувавши командно-адміністративну систему, здійснивши глибоку соціальну переорієнтацію економіки, перейти на нову якість життя, перевести суспільство на принципово нові основи його організації, що базувалися б на багатоманітності форм власності, сприянні здоровому підприємництву й розвитку ініціативи, політичному й ідеологічному плюралізмі, надійних гарантіях прав і свобод громадян, радикальній зміні відносин в союзній державі, між її суб'єктами».

Політологічна оцінка ситуації [див. напр.: 216] нині зводиться до того, що процес Перебудови планувався як комплекс здійснення внутрішньополітичних і

економічних змін через впровадження «нового мислення», демократизації, гласності. Однак наростаючі процеси внутрішнього невдоволення і зовнішньополітичних змін вийшли з-під контролю партійного керівництва, набули хаотичного характеру та, зрештою, спричинили події 1991 р. і зумовили розпад СРСР.

Січень 1987 – жовтень 1989 рр. в історії суспільно-політичних відносин Ю. Кузьменко характеризує як початок розколу в номенклатурі на ґрунті ставлення до Перебудови. Властивими їй у цей час були приречена інертність, мовчазна згода керівних кадрів на руйнування підвалин радянської політичної системи. Якщо до 1985 р. політична владна верхівка СРСР відрізнялася показною єдністю, зовнішньою монолітністю, то впродовж 1986 – початку 1987 рр. у середовищі партійно-радянської номенклатури відбувалася своєрідна диференціація – починали формуватися групи «пуритан», «консерваторів», «реформістів», між якими точилася боротьба за першість. В основі цього протистояння – позиція щодо доцільності реформ, проблем приватизації, суперечності, пов'язані з перерозподілом владних повноважень [266, с. 118].

Певною мірою на прискорення процесів демократизації в Україні вплинув відхід від влади В. Щербицького. Першим секретарем Компартії України 28 вересня 1989 р. було обрано В. Івашка – до того – другого секретаря ЦК КПУ. На зміну керівних кадрів Компартія України не була готова висунути авторитетних, сміливих, масштабних лідерів ані на республіканському, ані на регіональному рівнях.

Однією з форм виявлення невдоволення тогочасною партійною політикою, а також відповіддю на політичну кон'юнктуру став масовий вихід із лав КПРС. Як зазначає В. Кафарський, у 1988 р. партійні квитки склали 18 тис., у 1989 р. – 137 тис., у першому півріччі 1990 р. – 367 тис., а до серпня 1991 р. – понад 4 млн осіб [256, с. 705–706].

Важливими для самовизначення українства були спроби реалізації задекларованих владних реформ: коригування функцій органів влади, введення посади Президента СРСР, утвердження професійного парламенту, проведення виборів на альтернативній основі. Щоправда – і це не залишилося поза

громадською увагою – попри декларації, вибори, зокрема й Голови Верховної Ради і Президента СРСР, проходили зі внесенням у бюлетень для голосування однієї кандидатури – М. Горбачова. До Президентської Ради увійшли здебільшого представники ЦК КПРС. Тож при «втраті монополії» на владу КПРС, її представники зберегли її – переходили до апарату Президента, залишаючи у своїх руках важелі правління. Процедура складання повноважень, переходячи з однієї посади на іншу, в СРСР не діяла. Тому такі перетворення мали імітаційний характер. Брак сильної виконавчої влади унеможлилював ефективність дій законодавчої під час зміни системи управління. Не було визначено і механізмів цієї взаємодії.

Разом з тим, за результатами виборчих кампаній 1989–1990 рр. до органів влади різного рівня прийшло чимало ентузіастів, яскравих, енергійних людей. Водночас, вони допоки не могли сформувати потужні політичні сили. Отже, роль особистісного фактора в діяльності виборних структур нерідко гіперболізувалася самими виборцями, що не свідчило на користь суттєвих зрушень у рівні політичної культури, структурі суспільної свідомості або демократичного самовизначення українського народу.

Підтверджують цю тезу і спогади тодішніх громадсько-політичних діячів [див., напр.: 225; 249; 267], і результати наукових розвідок. Дослідницькі матеріали свідчать, що нові ідеї соціально-політичного врядування та елементи ринкової економіки наприкінці 1980-х рр. впроваджувалися швидше, аніж відбувалися світоглядні зміни. Парадоксальність ситуації періоду Перебудови полягала в наростаючому невдоволенні людей, але одночасній інерційності, нерозумінні ними завдань і труднощів реформування системи політичних, економічних, соціальних відносин. Системні зміни стикалися з неготовністю пересічних громадян до них, з небажанням й надалі ототожнювати себе з масштабною країною злиднів і тотальних обмежень. Більшість суспільства переймалася складними побутовими питаннями, зміни для них трапилися несподівано.

Соціально-економічні витoki перших суспільно-політичних протиріч всередині українського суспільства також беруть початок із системної кризи

радянської економіки початку 1980-х рр. Розгортання реформ у другій половині 1980-х рр. мало безсистемний і непродуманий характер, що негативно позначилося на рівні матеріального забезпечення населення. Поглиблення економічної кризи призвело до знецінення заощаджень, появи масового безробіття, стрімкого зниження життєвого рівня переважної більшості населення України.

Розгорнуті соціально-економічні зрізи такої ситуації в Україні представлені у колективній монографії «Соціальний образ молоді» (1990 р.) – першого в Україні масштабного соціологічного дослідження, здійсненого Науково-дослідницьким центром при ЦК ЛКСМ України і АН УРСР. Автори дослідження відзначають зростаючі в УРСР тенденції до формування «соціального утриманства» як психології та способу життя, передусім молодих людей [268, с. 167–172]. В умовах, коли розмір заробітної плати залежав не від якості праці, а від стажу роботи, постійні батьківські дотації стали нормою життя молоді. Таким чином, головним засобом самоствердження ставали не сумлінна праця чи творчий розвиток, а сфера і цінності споживання.

Уповільнення темпів економічного розвитку й інші негативні явища в економіці породжували брак перспектив самостійного життєвого зростання. Сформована командно-адміністративна система господарювання потребувала докорінної зміни, пошуку нових механізмів стимулювання праці і розвитку, ініціативи молоді, проведення дієвої диференційованої економічної політики щодо різних груп населення.

Бюрократизація суспільного життя зумовила й іншу відмінну рису тогочасного покоління – відчуженість від суспільно-політичної діяльності, соціальну байдужість, пасивність. В умовах, коли громадяни повинні були стати «коліщатками» і «гвинтиками» єдиного суспільного механізму, з властивими йому безвідповідальністю, безконтрольністю, недостатнім розвитком демократичних засад, відчуженістю від прийняття управлінських рішень, «дистильованою» системою гласності, відсутністю справжнього самоврядування, форми і методи суспільно-політичної діяльності все більше «відривалися» від потреб людей, перетворювалися в надумані заходи. Вони

радше служили засобами демонстрації певних зразків поведінки, ніж виявом справжньої активності. За таких умов посилювалися соціальна апатія, інфантилізм, зневага [268].

Близьку за змістом думку висловлює й дослідник політичної ідентичності В. Землюк. Автор зауважує, що більшості населення України радянської доби тією чи іншою мірою були притаманні такі типові риси: майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; правовий і політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав; амбівалентність; безапеляційний послух владі і начальству; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість; соціальна апатія, пасивність, пристосуванство. В умовах наявності системи жорсткого контролю способом виживання ставали прихильність до офіційних політичних цінностей, аполітичність або показна (ритуальна) політична активність [234].

Відрив декларованих цінностей і цілей суспільного розвитку від економічних і політичних реалій, остаточний провал програми побудови комуністичного суспільства, розмивання «соціалістичного» ідеалу відобразилися і в побутовому поєднанні поведінкового й інтелектуального конформізму, слухняності, розбіжностях між мотивами і вчинками. Феномен двоїстості, подвійної психології і моралі виявився не тільки в неузгодженості світогляду і поведінки, а й у внутрішній структурі ціннісного світу людей, що й показали дослідження, проведені наприкінці 1980-х рр. Перебудова знаменувала демократизацію суспільства, сприяла розвитку неформального руху в СРСР, відкривала доступ до інформації, нових форм економічної співпраці, громадського життя, суспільної активності. Разом з тим, половинчастість, еkleктичність, непослідовність реформ поповнили ряди емігрантів, посилювали соціальну напругу, активізували невдоволення практично усіх соціальних груп. Національна інтелігенція й активісти національно-визвольного руху підтримали зрушення і зміни в суспільстві, сприяли створенню системи багатопартійності і формуванню початків опозиції, проте, у кінцевому підсумку, також не

спромоглися запропонувати цілісну концепцію національної ідеології. Все менше було тих, хто ідентифікував би себе з існуючою громадсько-політичною інфраструктурою. У цьому контексті проблема співпраці правлячих і опозиційних сил видавалася гостро актуальною для подальшого національно-державного самовизначення.

Економічні, адміністративні процеси, які привели до державної незалежності, значною мірою викристалізували можливості націонал-політичної боротьби за цю незалежність. Такі процеси часто випереджали політичні, але були менш публічні, малопомітні і незрозумілі суспільству. Наприкінці 1980–х рр. у СРСР розпочалися реформи цілих секторів економіки та адміністрування, спрямовані на зміни моделі управління, розбудову ефективного господарювання, часткову комерціалізацію, подолання застійних наслідків соціалістичної економіки. Союзні галузеві міністерства об'єднувалися за напрямками, відтак змінювалися і нижчі республіканські та місцеві ланки системи, слід було модернізувати структури і регламенти роботи, запровадити нові режими регулювання політики, оновити кадровий потенціал тощо. Разом із такими реформами змінювалася не лише форма, а й зміст роботи управлінського апарату, впроваджувалися нові практики взаємодії, що виходили за межі досягнення надміру централізованої держави.

Радянське керівництво і наприкінці 1980-х рр. обмежувало свободи дисидентів та інших представників національного руху, але вимушено, у надії подолати кризові протиріччя в економіці розширило простір діяльності, передусім, для технократів, першокласних спеціалістів з урядів та інших адміністративних і виробничих структур. Спроби імплементації окремих елементів вільної економіки в адміністративну систему, розширення свободи у регламентах роботи, структурні перетворення, місцеві ініціативи, що активно впроваджували ці галузеві фахівці, зрештою уможливили поступову втрату центром контролю над процесами, які відбувалися у окремих республіках, зокрема й у економічній сфері. Етапним у цьому сенсі й значущим для національно-державного самовизначення України було відродження робітничого руху як масштабного, а отже, і складно контрольованого явища.

Приміром, у липні–серпні 1989 р. хвиля страйків шахтарів охопила 203 з 286 наявних на той час в Україні шахт із загальною кількістю страйкарів понад 120 тисяч осіб [246, с. 69].

Значною мірою розгортання відцентрових тенденцій у СРСР також уможливили поширені та офіційно утверджені прогресивні ідеї політичного співжиття, що наприкінці 1980-х рр. активно привносилися з країн Заходу. Серед таких важливу нішу зайняла ідея субсидіарності, закріплена у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 р.), що передбачала впровадження допоміжних інструментів з децентралізації владних повноважень і надання публічних послуг, їх передачі на найнижчий рівень публічного управління, максимально наближеного до населення [269]. Історично така програма ідей і заходів була спрямована на подолання централізації держави, обмеження втручання публічної влади, задоволення потреб суспільства та його груп. Субсидіарність найповніше відображала соціальні прагнення реалізації владних повноважень лише тими органами, що перебувають під контролем обраних представників.

Утім, певний адміністративний консенсус стосовно соціально-економічного реформування не знайшов належного втілення у сфері культури, від стану якої значною мірою залежав і процес самовизначення українського суспільства. Детальний аналіз цієї проблеми здійснив Ю. Смольніков [253]. Дослідник зазначає, що в період Перебудови культурна політика Компартії України, зокрема в мовному питанні, відзначалась обережністю й консерватизмом. Керівництво республіки боялось брати ініціативу й відповідальність на себе, постійно зверталось за інструкціями до центру. У офіційному дискурсі наголошувалося на російсько-українській двомовності, збереженні старих постулатів освіти й історичної політики. Тож і зміни в мовній політиці КПУ відбулися лише після відповідних рішень союзного керівництва (1989 р.), які віднесли мовні питання до компетенції національних республік. Відтак ЦК КПУ «пішов назустріч» вимогам інтелігенції щодо одержавлення української мови в республіці. Щоправда, на законодавчому рівні питання державної мови було вирішено лише наприкінці 1989 р. – із ухвалення Закону

Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР». В статті 2 цього Закону, із посиланням на Конституцію Української РСР, українську мову було визнано державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки [270].

Як і нині, тогочасна номенклатура вміло використовувала громадські ініціативи в історичних та мовних питаннях для розмежування суспільства, залякування російськомовних громадян чутками про примусову українізацію; для дискредитації політичних суперників проводились історичні паралелі між сучасними демократичними силами і крайніми націоналістами періоду громадянської і Другої світової воєн. Лише в останні, хиткі для комуністичного режиму роки Перебудови номенклатура перейшла у стадію пошуку нових механізмів своєї легітимації й з метою збереження влади перейняла національно-демократичну риторичку, «перекрашувачи» мовний й історичний «фасад».

Помітною й такою, що викликала резонанс і у СРСР, і за його межами, стала студентська акція на площі Жовтневої революції Києва – «Студентська революція на граніті». 2 жовтня 1990 р. представники Української студентської спілки та Студентського братства розпочали голодування з політичними вимогами: припинення повноважень Верховної Ради УРСР і призначення нових виборів; ухвалення закону про націоналізацію майна Компартії України та ЛКСМУ; недопущення підписання нового союзного договору; проходження військової служби юнаками тільки в межах УРСР; відставки Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Вимоги студентів підтримувала більшість населення республіки. Дослідники тих подій зазначають, що з 510 тис. студентів денної форми навчання ВНЗ республіки в акції непокори загалом (у різних містах країни) взяли участь майже 100 тис. осіб. Під тиском громадськості Верховна Рада України вимушена була створити тимчасову комісію із розгляду вимог голодуючих студентів. За результатами роботи комісії 17 жовтня 1990 р. більшістю голосів Ради («за» – 314, «проти» – 38) було ухвалено Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» [271]. Це було перше успішне завершення протестів в УРСР. 18 жовтня студенти припинили акцію

непокори, але з переліку їх вимог була виконана лише одна – припинення повноважень Голови Ради Міністрів В. Масола [272].

Украї розбалансовану економічну й політичну ситуацію в країні М. Горбачов спробував врегулювати шляхом розробки нового Союзного договору. Протягом 1990–1991 рр. опрацьовувалася ідея підписання такого договору між союзними республіками, на базі якого можна було б створити новий Союз Суверенних Держав (ССД), по суті, перетворивши СРСР на конфедерацію. Проект такого договору був опублікований у газеті «Правда» 9 березня 1991 р., але не викликав підтримки, на яку очікувало центральне керівництво. Президент СРСР М. Горбачов вирішив апелювати до населення, розраховуючи на підтримку ідеї збереження Союзу в новому форматі.

17 березня 1991 р. відбувся єдиний в історії СРСР референдум, метою якого було визначення майбутнього самого Союзу. На референдум було винесене питання «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності». Із п'ятнадцяти союзних республік проведення референдуму було підтримане у дев'яти – РРФСР, Українській РСР, Білоруській РСР, Казахській РСР, Азербайджанській РСР, Узбецькій РСР, Таджикиській РСР, Киргизькій РСР та Туркменській РСР. Водночас, у шести республіках СРСР (Грузинській РСР, Вірменській РСР, Молдавській РСР та в республіках Прибалтики) референдум не був проведений. Загалом у референдумі взяли участь 148,5 млн осіб (79,5% громадян СРСР з правом голосу). За його результатами, 76,43% на питання референдуму відповіли позитивно.

Показовими були результати референдуму в Українській РСР. Загалом у ньому взяли участь 31 млн 514 244 осіб (83,5% від тих, хто був занесений до списку для голосування). 22 млн 110 899 осіб (70,2%) позитивно відповіли на питання референдуму, 8 млн 820 089 осіб (28%) на питання референдуму відповіли «Ні» [273]. На такі загальноукраїнські результати вплинуло проведення, одночасно із Всесоюзним про збереження СРСР, обласних референдумів у Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях. За

ініціативи «Галицької асамблеї» – спільного засідання депутатів обласних рад цих регіонів за участі депутатів Волинської, Житомирської, Закарпатської, Рівненської та Чернівецької областей, представників громадських організацій, делегації народних депутатів УРСР на чолі з І. Плющем, яке відбулося у Львові 16 лютого 1991 р., було прийнято рішення про проведення обласних референдумів в областях-ініціаторах Асамблеї. На референдум було винесено питання «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам, незалежно від національної та релігійної приналежності?». Відповідь «Так» на питання про незалежність України дали 88,3% виборців західного регіону (в областях цей показник становив від 87% до 90%) [274].

Результати загальносоюзного референдуму, на думку його ініціаторів, мали позитивно вплинути на процес реформування СРСР. Саме цьому була присвячена низка зустрічей і перемовин з представниками союзних республік протягом квітня–листопада 1991 року. Обговорення проекту нового Союзного договору дістало назву Новоогарьовського процесу (за назвою підмосковної президентської резиденції в Ново-Огарьово).

Узгодження проекту договору із представниками союзних республік відбувалося вкрай складно, пропозиції авторів проекту всебічно аналізувалися республіканськими органами влади. Верховною Радою Української РСР 27 червня 1991 р. було прийнято Постанову «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР» [275]. Керуючись результатами союзного референдуму по Українській РСР та підсумками опитування населення і підтверджуючи свою рішучість відстоювати волевиявлення народу України, зазначалось у Постанові, Верховна Рада доручила постійним комісіям до 1 вересня 1991 р. розглянути представлений Президентом СРСР проект Договору про Союз Суверенних Держав щодо його відповідності положенням і принципам Декларації про державний суверенітет України та Закону Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР». Робочій групі, утвореній Президією Верховної Ради, було доручено до 15

вересня 1991 року узагальнити підготовлені постійними комісіями, Кабінетом Міністрів та Академією наук УРСР з урахуванням пропозицій народних депутатів пропозиції і зауваження до проекту Договору. Водночас, уже наприкінці липня 1991 р. М. Горбачов урочисто оголосив, що робота над Союзним договором завершена і документ відкритий для підписання.

Цей проект частково враховував вимоги республік, що свідчило про відстоювання ними своїх вимог під час переговорів. Так, російська мова, згідно з проектом, залишившись «мовою міжнаціонального спілкування», переставала бути державною; очільникам республіканських урядів надавалося право брати участь у роботі союзного Кабінету Міністрів з правом вирішального голосу, а підприємства військово-промислового комплексу переходили під спільне управління Союзу та республік. Текст майбутнього договору містив чимало неузгоджень, зокрема – стосовно податків і зборів, формування бюджету Союзної держави, здійснення зовнішньої політики «суверенними державами», власності на природні ресурси тощо.

Уже 30 вересня 1991 р. Президія Верховної Ради України приймає Постанову «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав», якою «у зв'язку з прийняттям Верховною Радою Української РСР 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України» скасовує Постанову Президії Верховної Ради Української РСР від 25 червня 1991 року «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР» [276].

Новоогарьовський процес не приніс результатів, яких сподівався Президент СРСР. Важливу роль у завершенні цього процесу відіграла Україна, адже восени 1991 р. її представники відмовилися підписувати Союзний договір, керуючись Актом проголошення незалежності України. Ідея Союзного договору повністю втратила актуальність після проведення 1 грудня 1991 р. всеукраїнського референдуму, коли понад 90% громадян висловилися за вихід України зі складу Радянського Союзу.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. очевидною ставала світоглядна, ціннісна, культурна й економічна криза, що охопила практично усі верстви радянського суспільства. Ця криза переростає у кризу політики Перебудови й

самої влади в СРСР. Дослідники цього періоду вказують передусім на зміни настроїв у самій КПРС, в партії, що ініціювала перебудовчі процеси. І демократи, і радикали, і консерватори, і ліберали розпочали серйозну політичну боротьбу всередині КПРС. Саме суперечності всередині КПРС спричинили появу ДКНС (Державного комітету з надзвичайного стану) та призвели до спроби здійснення державного перевороту 19–23 серпня 1991 р. [216, с. 5]. Провал спроби консервативної верхівки держави – найортодоксальніших «вождів» КПРС спільно із керівниками силових відомств – здійснити державний переворот привів до незворотності процесу руйнування СРСР.

У контексті подій, що передували спробі державного перевороту 19–23 серпня 1991 р., характерною ознакою часу й певної «розгубленості» демократичних сил на доланні шляху до національно-державного самовизначення була офіційна позиція Сполучених Штатів Америки, представлена Президентом цієї країни Дж. Бушем у Верховній Раді УРСР 1 серпня 1991 р., – незадовго до створення ДКНС в Москві.

У своїй промові Дж. Буш наголосив на необхідності збереження СРСР. У його розумінні, демократія для тогочасної України передовсім мала би означати «основоположне питання свободи – самоврядування і вільне підприємництво»; черговий «експеримент у будівництві відкритого суспільства»; «процес, коли ви вільні і відкриті, змагаєтеся за допомогою ідей, щоб побачити, хто виявиться правим і хто може дати більше народу України» [277].

Український народ у промові Президента США – частина радянського, а питання державності України або оминаються, або висвітлюються у контексті ідей федералізму: «Ми підтримуватимемо якомога міцніші відносини з радянським урядом Президента Горбачова, проте ми також цінуємо і нові реалії в житті в СРСР. І тому ми, будучи самі федерацією, хочемо хороших відносин, кращих відносин з республіками ...». Поняття ж національного самовизначення та незалежності подаються у досить критичному дискурсі: «Дехто закликає Сполучені Штати зробити вибір між підтримкою Президента Горбачова і підтримкою лідерів по всьому СРСР, які прагнуть до незалежності. Я вважаю, що це невірний вибір ... Американці не підтримуватимуть тих, хто прагне до

незалежності ... Вони не допомагатимуть тим, хто заохочує самогубний націоналізм, що породжується на міжнаціональній ненависті» [277].

І національно-демократичними силами, і республіканськими партійними елітами виголошена Президентом США промова сприймалася як логічна частина поступових змін у відносинах між СРСР та США, завершення етапу глобальної конфронтації (згорання холодної війни, припинення дії Варшавського договору, початок виведення військ наддержав із країн «третього світу» тощо). Водночас, сам факт візиту Президента США до України і його виступ у Верховній Раді свідчив про усвідомлення і центральною владою СРСР, і Сполученими Штатами Америки місця й ролі України у внутрішньо- і зовнішньополітичних процесах того часу. Очевидним було й розуміння того, що процес національно-державного самовизначення залежав не лише від суспільного прагнення, але й від узгодження цього прагнення з «геополітичним прагматизмом», від зовнішньополітичних реалій, конкретного історичного моменту.

Розвиток суспільно-політичних процесів в Україні потребував змін до Конституції Української РСР, норми якої багато в чому вже не відповідали новій політичній реальності. Протягом 1989–1991 рр. до Основного закону Української РСР було внесено низку змін. Зокрема Законом Української РСР «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. [278] внесено зміни до окремих статей Конституції, котрими унормовано положення щодо системи і принципів діяльності Рад народних депутатів (глава 9), виборчої системи (глава 10), а також Верховної Ради Української РСР як найвищого органу державної влади в Україні. Внесені цим законом зміни до Конституції визначали основні механізми підготовки й проведення виборчих кампаній, сприяли активізації громадськості, діяльності засобів масової інформації.

Черговими змінами до Конституції Української РСР від 18 квітня 1991 р. [279] в Україні запроваджено посаду Прем'єр-міністра Української РСР, а Кабінет Міністрів Української РСР (Уряд Української РСР) визначено найвищим органом державного управління Української РСР [280].

Низку суттєвих змін до Конституції УРСР було внесено Законом «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 19 червня 1991 р. [281]. Зокрема, статтю 50 було викладено в такій редакції: «Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди. Розпалювання ворожнечі і ненависті в зв'язку з релігійними віруваннями забороняється». Крім того, Законом «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [281] було змінено адміністративно-територіальний устрій Української РСР. Конституцію було доповнено новою главою (7–1) «Кримська АРСР». Зазначено, що Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка самостійно вирішує питання, віднесені до її відання, і є складовою частиною Української РСР.

Внесені до Конституції УРСР зміни уможливили прийняття вкрай важливого для розвитку процесу національно-державного самовизначення Закону України від 3 липня 1991 р. «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [282]. Цим Законом унормовано поняття і види референдумів, їх мету, порядок призначення і механізми проведення. Перша стаття закону містить визначення референдуму як способу прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. В контексті нашого дослідження важливою є норма статті 5 Закону, котрою визначено, що «виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них».

Знаковими для національно-державного самовизначення України були зміни до Конституції Української РСР, внесені Законом України від 17 вересня 1991 р. «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [283]. Стаття 1 викладена у такій редакції: «Україна є загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей», а стаття 9 містила

визначення основного напрямку розвитку політичної системи суспільства – «подальше розгортання демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, утвердження свободи слова, постійне врахування громадської думки». Крім того, змінила назву й зміст глава 4 Конституції УРСР. Віднині вона отримала таку редакцію: «Зовнішньополітична діяльність України і захист Вітчизни», а стаття 72 Конституції УРСР була доповнена нормою про засади утворення й функціонування військових формувань в Україні й їх підпорядкованість органам державної влади та управління.

Важливим політичним інструментом демократизації та водночас виявом громадянської готовності до самовизначення було проведення всесоюзного та республіканського референдумів 1991 р. Організований Верховною Радою та Урядом УРСР Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. відбувався одночасно з першими в історії незалежної України виборами Президента України.

Акт проголошення незалежності України підтримано в усіх 27 адміністративних регіонах України. Ствердно на єдине запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповіли 28 млн 804 тис. громадян (90,32%) [284; 285]. У цьому контексті зазначимо, що подібне розширення інструментарію політичної діяльності та участь у політичних процесах пересічних громадян усе ще не означали реального залучення людей до процесів державотворення. Вже на зорі незалежності контрольована владою демократія продукувала великі надії на самовизначення, але не допускала розвитку дієвих механізмів, форм та методів демократичного контролю влади.

Важливим кроком для утвердження української державності стало рішення парламентарів про департизацію державних органів, установ і організацій, а також армії, правоохоронних органів; визнання необхідності створити Раду оборони, Збройні сили, Національну гвардію; організація переходу у власність України підприємств союзного підпорядкування; введення в обіг власної грошової одиниці. На думку дослідників, референдум 1 грудня

1991 р. мав перекреслити результати попереднього референдуму 17 березня того ж року, що стосувалися питання про збереження СРСР «як оновленої федерації рівноправних суверенних республік» [242, с. 136].

Результати пошуку компромісних рішень між комуністичними та національно-демократичними силами найпевніше відобразилися у постатях осіб, обраних на високі державні посади та в органи місцевого самоврядування. В. Литвин, приміром, так характеризує особистість першого Президента України: «З іменем Президента України пов'язують прийняття Акта про незалежність України, проведення референдуму 1 грудня 1991 року, розвал СРСР, нові державні атрибути, дистанціювання від СНД, перші кроки по входженню України в європейські структури. Й... нерішучість та непослідовність у проведенні економічних реформ. Власне, Л. Кравчук талановито виконував лише представницькі функції. Такі політики, як він, як правило, легко беруть владу, але не можуть її втримати, оскільки витрачають енергію переважно на утримання завойованого» [197, с. 478].

Аналізуючи стан українського суспільства на зорі незалежності, вітчизняний дослідник Ю. Шайгородський [218] виокремлює низку несприятливих, хоча й об'єктивних, факторів, що ускладнювали його розвиток. Визначальними, на думку науковця, були ті, що пов'язані з ціннісними трансформаціями. У цьому контексті виокремлюються п'ять сув'язних і найвпливовіших чинників, сутність, внутрішня природа яких встановлювала й об'єктивізувала взаємозв'язок між явищами і процесами, зрештою – впливала на динаміку й вектори державницького поступу.

По-перше, суспільний перехід, що відбувся на межі 1980–1990 рр., докорінно змінив політичну та ціннісну систему. Трансформації призвели не лише до необхідності «переформатування» політичних, економічних, культурних інститутів, але й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій.

По-друге, однією з характерних ознак часу становлення української незалежності була відсутність чітко артикульованої національної ідеї. Натомість – значного поширення й домінування в масовій свідомості набули позитивно

марковані ідеологеми: демократія, плюралізм, незалежність, колективне керівництво, економічна самостійність тощо.

По-третє, починаючи з кінця 1980х рр. відбувалося переосмислення, як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства, таких понять, як держава, економіка, ринок, свобода, гроші, особистість, право тощо. Новим змістом почали наповнюватися й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо. Цінності набували певної умовності у позначенні понять, явищ та процесів, посилюючи їх образність і символізм. Усі ці, багато в чому ілюзорні уявлення вступили у протиріччя з дійсністю, основною ознакою якої було стрімке «впровадження ринку» (його вітчизняного варіанта).

По-четверте, для українського суспільства перехід від адміністративної до ринкової економіки означав докорінну зміну способу життя. Нові умови господарювання потребували не лише інтенсивнішої праці, трудової мобільності, підвищення кваліфікації (а досить часто і перекваліфікації), але й психологічної готовності до змін. Зростала кількість людей, яким було важко адаптуватися до ринкових відносин. Це стосувалося більшої частини громадян. Необхідність докорінної зміни соціальних установок дезорієнтувала й частину молодих людей, життєві плани яких вибудовувалися геть за інших умов.

По-п'яте, характерною ознакою тогочася стало розмежування політичних еліт, початок створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації [218, с. 15–17].

Узагальнюючи результати цієї частини дослідження, варто відзначити динамічний характер та неоднозначність перебудовчих процесів загалом і їх перебіг зокрема в Україні. Протягом усього періоду Перебудови в різні роки й по-різному тогочасні події й явища позначилися на процесі національно-державного самовизначення України. У цьому контексті, звернімося до запропонованої вітчизняними науковцями періодизації Перебудови, а також – спробуємо запропонувати власне бачення періодизації на основі найсуттєвіших змін та найвідчутніших зрушень, що відбулися в цей час у процесі самоусвідомлення та національно-державного самовизначення, розстановки політичних сил у суспільстві та їх взаємодії.

Обґрунтованою й досить переконливою, з погляду на подієвий аналіз перебудовчих процесів у СРСР, видається запропонована вітчизняним дослідником Перебудови О. Бойком періодизація. Науковець запропонував таку періодизацію:

– перший етап (квітень 1985 – січень 1987 рр.) – визрівання політичного курсу Перебудови;

– другий етап (січень 1987 – літо 1988 рр.) – усвідомлення основних завдань Перебудови, формування та розширення її соціальної бази;

– третій етап (літо 1988 – травень 1989 рр.) – зміщення центру рушійних сил Перебудови зверху вниз;

– четвертий етап (травень 1989 – лютий 1990 рр.) – розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння;

– п'ятий етап (лютий – грудень 1990 р.) – сповзання політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас;

– шостий етап (грудень 1990 – серпень 1991 рр.) – кінець Перебудови [60, с. 19].

Загалом погоджуючись із запропонованим підходом, спробуємо, в контексті предмета й завдань нашого дослідження, запропонувати власне бачення періодизації процесів національно-державного самовизначення в часи Перебудови.

Дійсно, політика радянського керівництва на демократизацію й гласність сприяла виникненню і розвитку національних рухів у республіках Радянського Союзу. Щоправда, зміни в суспільно-політичному житті, які відбувалися в Україні, істотно відставали від аналогічних процесів в інших республіках, зокрема в Росії та Прибалтиці. Це можна пояснити тим, що протягом усього часу перебування України у складі СРСР радянська влада жорстко придушувала будь-які прояви національного, викорінювала паростки вільнодумства не лише серед жителів республіки, але й частини партійного керівництва.

У контексті нашого дослідження, виокремимо три, з нашого погляду, **основні періоди розвитку національно-визвольного руху в Україні у роки**

Перебудови. Кожен із цих періодів характеризується домінуючим напрямом громадсько-політичної активності.

Перший період – 1986–1988 рр. Умовно його можна назвати культурно-просвітницьким.

Перебудовчі ініціативи ЦК КПРС 1985 р. були лише необхідною передумовою початку цього періоду. Як уже зазначалося, каталізатором суспільної активності в Україні стала аварія на Чорнобильській АЕС. Ця трагічна подія змусила багатьох переоцінити ставлення до центральної влади, її спроможності, а також – роль республіканського керівництва в захисті прав і інтересів українства. Одним із наслідків суспільної консолідації став інтерес до історії, культури, традицій свого народу. Рушійною силою цього періоду національного відродження стала українська інтелігенція, інституційною формою – неформальні громадські об'єднання.

Другий період – 1988–1990 рр. – громадсько-політичний.

Особливістю цього періоду національно-визвольного руху стало формування багатопартійності – перших масових громадсько-політичних рухів, об'єднання демократичних сил та їх опозиція до КПУ. Наслідком демократизації суспільства було створення політичних організацій, а потім і партій. Великий вплив на розвиток демократичних процесів в Україні мали вибори народних депутатів усіх рівнів, що відбулися протягом 1989–1990 рр.

Третій період – 1990–1991 рр. – політичний.

Цей період розпочався після завершення демократичних виборів. Епіцентр політичної боротьби того часу перемістився до Верховної Ради України. Саме від її рішень значною мірою залежало розв'язання проблем національно-державного самовизначення. Розв'язання цих проблеми перейшло здебільшого у політичну площину внутрішнього і зовнішнього характеру, а основним змістом і результатом цього періоду стало проголошення незалежності України.

Очевидно, що головним у процесах національно-державного самовизначення протягом періоду Перебудови 1985–1991 рр. було визначення сутності принципів і форми взаємовідносин між центром і республіками, державою і владною партією, офіційними комуністичними та неформальними

демократичними організаціями, партійно-державною номенклатурою та звичайними громадянами. Політичний клас та громадські активісти УРСР долучилися до перебудовчих процесів у СРСР, прагнули демократичних змін та визначення самостійного політичного курсу через реалізацію права на самовизначення нації, проголошення незалежності держави, формування самостійної внутрішньої і зовнішньої політики. Водночас, тогочасні механізми «керованої» демократії, конфлікти ідентичностей, мовні протистояння, «війни пам'яті», політичні маніпуляції суттєво стримували процеси переоцінки цінностей, формування нового світогляду, нової системи ціннісних орієнтацій. Не подоланий, а часом і серйозно поглиблений конфлікт регіональних інтересів – також добре ілюструє події періоду Перебудови та розпаду СРСР.

Проголошення державної незалежності – результат тривалого, багатоаспектного процесу суспільно-політичної комунікації і боротьби, сукупності зовнішніх та внутрішніх факторів, які передували цій визначальній події в житті нашої держави і, власне, уможливили її. Безумовно, із проголошенням незалежності України національно-державне самовизначення набуло своїх перших обрисів, водночас, нова держава постала перед необхідністю пошуку оптимальних шляхів забезпечення політичного прагнення українського народу до демократичного, самостійного розвитку.